

GASKAMRARNA SKYMMER SIKTEN

Ett av många oförglömliga händelser i Christopher R. Brownings *Helt vanliga män* nämns bara som hastigast. Boken handlar om polisbataljon 101 från Hamburg som skickades till Polen under andra världskriget: genomförde flera massakrer på judar, vaktade gettot i Łódź, ombesörjde transporter till Treblinka. De flesta hade varit arbetare, medelåldern knappt fyrtio, en fjärdedel partimedlemmar. Under massakern i Luków fick bataljonen besök av en underhållningstrupp från Berlin. De var musiker och artister, en kabaréorkester. De visste att judar höll på att skjutas. Och de bad, rentav tiggde, om att få vara med. "Det var en begäran som villfors av bataljonen", skriver en polisman efter kriget. Gästerna ska ha skjutit flera hundra judar den dagen.

Detta hände i november 1942. Just det året brast fördämningarna. I början av 1942 levde fortfarande mellan 75 och 80 procent av Förintelsens offer. Våren 1943 var 80 procent av Förintelsens offer döda. De hade dödats precis som polisbataljon 101 dödade judar: på kort avstånd, med ett skott i nacken. De dödades nära sina hem. De dog av svält hopfösta i getton. De flesta av offren var vanligt folk som levde i östra Europas småstäder – hantverkare, småföretagare; män, kvinnor och barn – många av dem ännu idag okända.

Sluta därför att betrakta Förintelsen som en industriell process, skriver Dan Stone i sin ständigt tankeväckande studie *The holocaust. An unfinished history*. Det var den också, men gaskamrarna skymmer sikten. Auschwitz var ett undantag: en kombination av koncentrationsläger, utrotningsläger och slavarbetsläger i samverkan med många mindre läger. Först i mars 1943 började man använda de nya effektiva gaskamrarna och krematoriet i Birkenau. Då var de flesta av Förintelsens offer redan döda.

Betrakta ej heller Förintelsen som en tysk angelägenhet. Det var den också – utan tyskarna inget folkmord – men fascismen dyker upp igen och igen, anti-semitismen är en varböld som aldrig tycks läka.

Förintelsen lär oss ingenting, skriver Dan Stone, eftersom ingenting tycks hindra människor från att stödja mörka krafter i kristider.

Fascismen, vilken etikett den än sorterar under, vilar på redan existerande krafter.

Hitler var en extremist, samtidigt en schaman som gav folk det folk ville ha, en trollkarl som släppte loss känslostormar. Nazismen var inte bara en ideologi, det var en världsåskådning, "själva luften vi andas" för att citera Goebbels, inbäddad i mystik, vidskepelse med anti-semitismen som bärande idé. De ledande nazikoryféerna behövde inte läsa Rosenberg och andra teoretiker – oklart om de hade begripit så mycket – utan tog till sig essensen, den starkares rätt och så vidare, och förvandlade skickligt tankarna till slagkraftiga paroller som gick rakt in i hjärtat på den som led under den ekonomiska depressionen. Bara nazisterna, dessa oprövade kort, kunde få ordning i oredan, slut på det politiska kabblet. Bara en diktatur skulle ge folket lugn och ro, en ljus framtid. Och judarna stod i vägen.

Fascismen behöver alltid en fiende. Rasen genomsyrar allt: den egna rasens överlägsenhet, den andres underlägsenhet. Ingen bro finns däremellan. Det är som det är. "Den största vinsten vid svenskhetens bevarande vinnes genom att hålla svenska blodet rent", som det kunde stå i en svensk borgerlig dagstidning 1927. I dag har ras döpts om till kultur; blodmystik är det likafullt. Rasen/kulturen binder oss samman, särskiljer oss från den andre: främlingen som hotar vårt sätt att leva. Nazismen, skriver Dan Stone, var en radikal version av fascismen, en paranoid konspirationsteori som betraktade historien som frälsning: en kamp mellan gott och ont, mellan arier och icke-ariar. Livsrummet för det tyska folket, *das Volk*, krävde krossandet av alla sorts fiender – kommunister, demokrater, eliten – men framför allt den som stod bakom allt detta, ryckte i alla trådar, var ute för att förstöra den oöverträffade ariska civilisationen: juden. Så fort Hitler kommit till makten undanröjdes allt motstånd genom att yttrande- och församlingsfriheten avskaffades, partiet fick maktmonopol, andra partier förbjöds och våldet gavs fria tyglar. Det första koncentrationslägret Dachau öppnade redan i mars 1933 – först för politiska motståndare – och tydligare kan särskiljandet inte uttryckas, varningen till alla och envar om att vakta sin tunga.

Judarna bojkottades och avskedades, ruinerades och isolerades flera år före Nürnberglagar och pogromer, före gettona, vilket svetsade samman vinnarna, medbrottslingarna.

Hermann Beck berättar i *Before the Holocaust* om hur caféägare bad om tillstånd att få namnge sitt café efter Hitler, vykortsindustrin exploderade med hans porträtt och en kvinna i Düsseldorf ansökte om att få döpa sin nyfödda till Hitlerina men fick nöja sig med Adolfina. En distriktsguvernör i Franken rapporterade i april 1933 att sympatierna för NSDAP växte efter maktövertagandet, även bland tidigare motståndare, inte minst bland arbetare.

Att helt vanliga män kunde bli kallblodiga massmördare berodde på gruppptryck eller tvång, men större betydelse hade ideologin, det tankemönster som utvecklats och stärkts i takt med nazisternas framgångar, i takt med det egna medlöperiet. Det var tankar som inte ens behövde uttalas. Att döda judar var helt enkelt underförstått. Ett judefritt förenat Europa var ett mål som inte krävde ett skrivet dokument, även om det så småningom kom att sättas på pränt. Ingen paroll var skickligare utformad, hade sådan genomslagskraft.

Det gick att avstå från dödandet, begära att få slippa. Christopher R. Browning berättar om en trebarnsfar som ber om och får andra uppgifter då barn finns med bland dem som ska skjutas, en officer som lämnar platsen under skjutandet och till sist lyckas få återvända till Hamburg, om tio eller elva eller tolv äldre män som stiger ur ledet när de får chansen att göra det. Så länge det fanns gott om folk som ställde upp var det enklare att låta sillmjölkarna slippa, ge dem andra arbetsuppgifter.

Dan Stone understryker att andra världskriget inte var en ordinär militär konflikt, en kamp om territorier eller handelsvägar; från nazisternas perspektiv var det en filosofisk kamp, en strid på liv och död för den egna rasen, ett *Vernichtungskrieg*: ett utrotningskrig. På egen hand hade de inte mäktat med. Tyskland stod inte ensamt. I Frankrike, Norge, Ungern, Kroatien med flera länder fanns regeringar, kollaboratörer, som delade nazisternas världsåskådning, själva eftersträvade etniskt homogena samhällen och såg till att fängsla, deportera och döda judar. I Ukraina samarbetade nationalister med Nazityskland i hopp om självständighet. I Polen har det bit för bit, efter kriget, klarlagts hur majoriteten av bybor på vissa platser deltagit

i massakrer på sina grannar, till och med varit förutsättningen för dem, utgjort majoriteten av massmördare. I Belgien varierade antalet dödade judar stort över landet beroende på regionala omständigheter, beredvilligheten att delta. Förintelsen var inte resultatet av ett toppstyrt enväldigt tyskt företag utan förutsatte samarbete med regionala aktörer. Det fanns manöverutrymme. "Regionalt rotade antipatier kom att sammanflätas med geopolitiska, till och med (när det gäller judarna) metafysiska strävanden och fantasier - något som fick fasansfulla följder", skriver Dan Stone.

Han skriver också att Förintelsen inte bara är viktig att känna till, utan också att försöka förstå den.

Anders Sundelin

Dagens Nyheter 8 januari 2024

Dan Stone: *The Holocaust. An unfinished history* (Pelican)